

K POJMOVANJU MANJŠINSKE LITERATURE: ŠTUDIJA PRIMERA LITERARNE PRODUKCIJE DVEH MANJŠINSKIH SKUPNOSTI

Jadranka Cergol

Fakulteta za humanistične študije, Koper

UDK 323.15(450=163.6+497.4/.5=131.1):808.1:82

V pričujočem prispevku poskuša avtorica zavriniti definicijo pojma manjšinske literature, ki sta jo v literarni vedi v svojem monografskem delu o Kafki obravnavala Gilles Deleuze in Felix Guattari. Na študiji primera dveh zgodovinskih etničnih manjšin, slovenske v Italiji ter italijanske v Sloveniji in na Hrvaškem, avtorica zavrača njuno teorijo ter predstavi prostorske in vsebinske razsežnosti, ki zaznamujejo ustvarjanje pripadnikov zgodovinskih manjšinskih skupnosti.

manjšinska literatura, zgodovinska manjšina, Slovenci v Italiji, Italijani v Sloveniji in na Hrvaškem, medkulturnost v literaturi

In this paper the author tries to reject the definition of the term minority literature, which was addressed in literary criticism by Gilles Deleuze and Felix Guattari in their monograph on Kafka. Based on her study of two historic ethnic minorities, the Slovene minority in Italy and the Italian minority in Slovenia and Croatia, the author rejects their theory and introduces the spatial and contextual dimensions that characterise the literary production of historical minority communities.

minority literature, historical minority, Slovenes in Italy, Italians in Slovenia and Croatia, interculturality in literature

1 Manjšinska literatura

Raziskovalca, ki sta postavila teoretične in metodološke temelje manjšinske literature, sta bila Gilles Deleuze in Felix Guattari v svojem monografskem delu o Kafki. Izhajala sta namreč iz izkušnje raziskovanja Kafke kot Juda, ki je za svoja dela, napisana v Pragi, uporabljal nemški jezik. Francoska raziskovalca sta sicer ta sistem poimenovala s terminom *litterature mineur*, tj. »majhna« oz. »manjša« književnost, prevajalka dela v slovenščino pa opozarja, da se je v slovenščini uveljavil termin »manjšinska književnost« (Troha v: Deleuze, Guattari 1995: 24). Deleuze in Guattari definirata manjšinsko književnost kot tisto literarno produkcijo, ki jo manjšina ustvarja v večjem/večinskem jeziku, ne pa tisto, ki jo pripadniki manjšine ustvarjajo v lastnem manjšinskem jeziku (Deleuze, Guattari 1995: 25).

S pojmom »manjšinske« literature se je na primeru literarnega ustvarjanja Slovencev v Italiji ukvarjal David Bandelj (2010: 438), ki se sprašuje, ali ne bi mogli govoriti o manjšinski literaturi tudi kot o nekem popolnoma samostojnem literarnem sistemu, ločenem od nacionalnega ter vpetem v svoj prostor in čas. Podobne trditve bi

lahko postavili tudi za literarni sistem Italijanov, ki živijo v Sloveniji in na Hrvaškem, saj so vsebinske silnice, ki povezujejo oba literarna sistema, zelo podobne.

2 Primer italijanske literature v Sloveniji in na Hrvaškem ter slovenske v Italiji

Medtem ko je Bandelj vzel pod drobnogled književnost zgodovinske manjšinske skupnosti, sta Deleuze in Guattari svojo teorijo zasnovala na primeru nemškega Juda, ki je ustvarjal v večinskem okolju češčine. Če njuno teorijo uporabimo še na drugih primerih manjšinskih skupnosti, lahko takoj opazimo, da je njuna definicija manjšinske literature nezadostna in preozka, da bi lahko zajela še ostale primere drugih umetnikov, ki ustvarjajo v manjšinskih jezikih, na primer v jezikih dveh zgodovinskih manjšinskih skupnosti, tj. slovenske v Italiji ter italijanske v Sloveniji in na Hrvaškem. Oba literarna sistema sta si v marsičem podobna, so pa tudi področja, na katerih se razlikujeta. Tržaški profesor Miran Košuta (2008) npr. manjšinsko literaturo opisuje s petimi glavnimi tipološkimi razsežnostmi: ontološko, etično, narodnostno, prostorsko in jezikovno.

2.1 Ontološka razsežnost

Miran Košuta ontološko razsežnost slovenskega slovstva v Italiji razume kot poudarjeni »antinihilizem, s sizifovskim vztrajanjem sredi absurdnega in nehumanega sveta, ki je za starejše avtorje najčešče svet barbarskega fašizma in nacizma, za mlajše pa zbirokratizirana in tehnokratska sedanjost« (Košuta 2008: 29). Zelo podobno razsežnost je mogoče zaznati tudi v literarnem ustvarjanju Italijanov, predvsem v poznejših sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja, potem ko so se otreli neorealistične proze in angažiranega pisanja. Tematike, ki privrejo na dan v generaciji, rojeni po drugi svetovni vojni, so usmerjene v intimistično sfero, iskanje smisla v splošnih človeških vrednotah, med katerimi prednjači predvsem pojem ljubezni, ob njih pa se lahko srečamo še s tematikami odnosa med človekom in naravo, vprašanja identitete, iskanja smisla, zatekanja v kraje lastnega otroštva (Milani, Dobran 2010: II, 333). V pesniških izpovedih Fulvia Šurana (1999: 26) je začititi neuklonljivo zaupanje v človeka, da lahko ohrani svojo *humanitas*:

Come neve al sole
Gli ideali si sciogliono
Nell'inquietudine della storia:
Corsi e ricorsi dell'eterno presente
S'inseguono giocando con noi.

Kljub tragiki druge svetovne vojne in skrajnemu razčlovečenju človeškega dostojanstva v grozoviti izkušnji koncentracijskih taborišč je tudi Boris Pahor (2008: 217) ohranil vero v človeka, vero, da je lahko svet smiselno urejen in da lahko človek tudi po taki izkušnji ponovno zaživi polno življenje:

Tukaj je postojanka izgubljenega sveta, ki se razširja v nedogled in se nikjer ne more srečati s človeškim svetom, nikjer ni med njimi stične točke. In tako sem navezan nanj kakor na Saharsko puščavo, na kateri človek postane plamen med plameni, a ga s svojo neskončno praznino in uničujočo brezmejnostjo skoz in skoz prešine, da je potem v

oddaljenosti razdvojen in nepotešeno hrepeni po novi združitvi. [...] Ne vem, kaj mi manjka. Vsekakor bom kakor drugi odšel skozi zamrežena lesena vrata in odnesel bom to ozračje s sabo v vsakdanjo razmravljenost.

2.2 Prirojena medkulturnost

Miran Košuta predstavi drugo tipološko smernico slovenskega slovstva v Italiji kot etično zaznamovano; opredeljuje jo kot osnovni humanizem, v katerem »so humanistične vrednote sožitja, tolerance in dialoga bistvene za njegov obstoj kot zrak, ki ga diha« (Košuta 2008: 35). Osebnost bi se opredelila za bolj specifično etično vrednoto, ki zaznamuje manjšinsko ustvarjanje, tj. za vrednoto medkulturnosti, v kateri živijo manjšinci že od samega rojstva dalje. Gre za neke vrste *status quo* medkulturnosti, kateri se pripadniki manjšinskih skupnosti ne morejo izogniti in se s tem pojavom neprestano srečujejo ter do njega zavzamejo tudi zelo različna stališča. Ker pa gre v tem primeru za stalno sobivanje dveh različnih etničnih in jezikovnih skupnosti, je vrednota spoštovanja sosedu in kulturnega medetničnega dialoga v bistvu vsakdanja skrb, zato je posledično tudi prisotna v literarnem ustvarjanju. Nelida Milani (1994: 6), uveljavljena italijanska pisateljica iz Pulja, svojim bralcem razlaga, da se morajo Hrvati in Italijani naučiti sodelovati:

Dobbiamo sempre e ancor sempre imparare gli uni dagli altri, dobbiamo cercare di confrontarci per conoscerci, dobbiamo cercare di lavorare insieme, la »Matica Hrvatska« con la »Dante Alighieri«, la rivista »Istria«, la rivista »Jurina e Franina«, gli »Annales« con »La Battana«. L'unica via di salvezza il confronto, la continua elaborazione del tabù, della diversità, abituarci ad ascoltare l'altro per umanizzare, per vivere insieme.

2.3 Narodnost

Upala bi si trditi, da je ravno vrednota narodnosti tista silnica, ki je še najbolj značilna za manjšinsko literaturo, tudi zaradi predpostavke, ki sem jo postavila na začetku prispevka: ne moremo namreč govoriti o neki samostojni manjšinski literaturi, ker je le-ta zaradi vezi kulture in jezika še vedno vpeta v svojo nacionalno literaturo ter z njo tesno povezana. Literarno ustvarjanje Slovencev v Italiji lahko zaznamuje celo nacionalni aktivizem, ki ni imun pred bakterijami nacionalizma, a po drugi strani lahko celo sproža kritiko in posledično relativizacijo nacionalnega, zlasti pri mlajših avtorjih, kar pa ne pomeni, da je to poskus manjšinskega umetnika ubežati svojemu rodu ali zamenjati lastno slovenstvo z italijanstvom, temveč gre za iskanje načina, kako preseči narodno ogroženost in sprejemati rodovno pripadnost kar se da naravno, neobremenjeno, svobodno – »poskus torej biti Slovenec brez kompleksov majhnosti in ogroženosti« (Košuta 2008: 26). V literarnem ustvarjanju Slovencev v Italiji ostaja slovenski jezik še vedno pretežno umetniški izraz, čeprav lahko zasledimo kar nekaj primerov avtorjev (npr. Ivan Tavčar, Igor Pison, Miha Obid), ki pišejo v italijanščini. Na avstrijskem Koroškem je praksa pisanja Slovencev v nemškem jeziku bolj uveljavljena, italijanska manjšina v Sloveniji in na Hrvaškem pa tega pojava (še) ne pozna. Ostaja pa dejstvo, da se predvsem v zadnjem petletju kar nekaj pripadnikov različnih manjšinskih skupnosti odloča za pisanje v večinskem jeziku

(npr. Maja Haderlap), kar dokazuje, da se »mlajši avtorji ne otepajo več manjšinskih in identitetnih kompleksov, temveč skušajo živeti svojo slovensko danost neobremenjeno in neproblematično, kar pripelje tudi do primerov, ko slovenski pisci za svoj privilegiran jezikovni kod izberejo italijanščino oz. nemščino ali ustvarjajo celo dvojezično« (Bandelj 2010: 437). Zaradi teh predpostavk postaja narodna oz. z njo tesno povezana jezikovna zaznamovanost problematičen pojem, ki ga bo treba v prihodnje še natančneje predelati ter uokviriti v širši kontekst socialnih in družbenih sprememb.

Kljub tem pomislekom pa lahko še vedno trdimo, da ostaja narodna identitetna zavest eno ključnih vprašanj, ki si ga postavljajo tudi mlajši ustvarjalci na obeh straneh slovensko-italijanske meje. Skupina mlajših italijanskih ustvarjalcev (Marco Apollonio, Maurizio Tremul, Ugo Veselizza, Roberto Dobran, Laura Marchig, Lino Scotti, Roberta Dubac, Aljoša Curavič, Franco Juri), ki svet doživlja drugače od svojih prednikov, dokazuje, da je skupnost že prebolela bolečino zgodovinskih dogodkov in da želi na novo definirati svojo pozicijo v novo urejeni družbi, v kateri pa še vedno govorijo v jeziku, ki ni jezik okolja in jezik večine. Vprašanja in dokazovanja lastne identitete so torej še vedno zelo aktualna, saj lahko pri omenjenih avtorjih beremo o tematikah, povezanih z identiteto, identitetno krizo, generacijskimi konflikti, zvestobo lastnim koreninam in tradiciji ali pa tudi uporabi proti tem (Milani, Dobran 2010).

La morte di Tito nel 1981. La rivolta degli albanesi, nel 1989. L'indipendenza della Slovenia nel 1991. La guerra in Croazia e in Bosnia Erzegovina negli anni che seguirono. In breve, la mia posizione privilegiata mi portò in una condizione un po' strana: mi trovai con il passaporto di uno stato che non esisteva più. In attesa della cittadinanza italiana rischiavo di diventare quello che si dice un apolide. Un pollo senza fissa dimora. Le cose si complicarono un po' e, tutto sommato rientrano in quella casistica burocratica di cui è pieno zeppo il mondo con le sue file di esuli, profughi, emigranti, eccetera, eccetera. (Curavič 2003: 22)

Zelo podobne teme zasledimo tudi pri slovenskih avtorjih mlajše generacije v Italiji, ki pa se večkrat postavljajo v odprto konfrontacijo s starejšo generacijo. Tako je npr. Boris Pahor prepričan, da je ena izmed temeljnih nalog literature tudi utrjevanje narodne identitete, čeprav se ob tem zaveda nenaklonjenosti, ki je je zaradi tega deležen v krogu osrednjeslovenskih kulturnikov (Smotlak 2012: 44):

»Vem,« je rekel in prikimal, »vi ste v svojih spisih to večkrat poudarili in ste imeli prav, ker se mladi kulturniki, to sem zdaj dokončno spoznal, glede narodne biti nič ne vznemirjajo.«

»Nasprotno, imajo za zastarelo vsako zavzemanje za rešitev narodne istovetnosti, tako jim mora biti tudi književnost očiščena vse navlake in celo prešernovske tradicije!« (Pahor 2003: 282)

Veliko bolj neobremenjeno narodno zavest pojmujejo nekoliko mlajši avtorji, čeprav je treba poudariti, da o njej vsekakor razmišljajo in jim pomeni enega ključnih

motivov pripovedovanja. Želijo ji dati nov pomen v današnji medkulturni družbi in si jo trudijo doživljati bolj neobremenjeno, čeprav to ni vedno lahko.

»[V]este, jaz sem Slovenec, tako kot vi in enako kot vi iz tega ne delam nobene tragedije ali komedije. Kratkoterminalno sem. Kaj pa morem? Slovenska mat' me je rodila ... kot pravi naša pesem. In s tem je mojega slovenstva tudi konec, pa če je to komu všeč ali ne!« (Verč 1991: 71)

2.4 Navezanost na prostor

Navezanost na lastno domačo zemljo, opis domačih krajev, spominski begi v idilične pokrajine so prav tako zelo pogoste teme tako proznih kot pesniških besedil manjšinskih ustvarjalcev. Pripadnost svojemu teritoriju je med drugim eden poglavitnih elementov, ki sploh zaznamuje narod oz. etnično skupino (Smith 1988). Ko je govor o manjšinskih skupnostih, namreč ne moremo govoriti o nacionalni državi kot o domovini skupnosti. Manjšinska skupnost nima nacionalne države za svojo domovino, podobno kot je ugotavljal že Sosič v svojem romanu *Tito, amor mijo* (2005: 15):

Stori, da me vzamejo na šolski izlet, če bom izdelal, da bom lahko videl Republiko Slovenijo, za katero vsi pravijo, da je moja domovina. Majhna domovina v veliki domovini Socialistični federativni republiki Jugoslaviji, tam čez mejo, v Sežani. Stori, da bom razumel, kaj je domovina, ker stric Albert pravi, da je naša domovina cela Jugoslavija, gospa Slapnik pa pravi, da je naša domovina samo Slovenija, mama pa pravi, da smo mi Slovenci, ki živimo v Italiji, in da nas je malo, da bomo izginili, če ne bo otrok, in pravi, da imamo dva predsednika, gospoda Saragata in maršala Tita, ki ni gospod, ampak tovariš.

Če torej nacionalna država ni njihova domovina, obstaja pri teh ustvarjalcih navezanost na lastno domačo zemljo, ki pa pripada drugi državi. Opisov krajine, domačih vasi in okolij je še in še, posebej v poeziji, v kateri navezanost in čustva veliko bolj prihajajo do izraza. O primeru take navezanosti nam priča Boris Pangerc (1991: 33), pesnik Brega in oljk, ki opisuje svoje domače kraje:

Vse moje bogastvo
je eno samo
veliko in sončno
prgišče zemlje,
ki ga niti s kamenjem
ne izpleveš.
Tu so pisani ogelniki
moje trde mladosti,

tod se razpredajo
viharna polja moje duše,
tu bodo pognale trave in rože
iz hraniva mojega telesa.
Vate – Breg – se zajedajo
moje pohlepne korenine,
tihe in večne kot smrt.

Ali pa Adelia Biasiol (2004: 37), ki opisuje sečoveljsko pokrajino:

Dal colle discendono a terrazzi
i rivoli di pioggia.
La piana è vasta
la gente vi cresce sale e pescheti.
A mezzaria
tra il cipresso ed il falco

tra l'anguilla e la biscia d'acqua
i ragazzi fattisi uomini
mai procedono a mani vuote:
nell'agitata presa del ramoscello
hanno scoperto tra la rete dei cespugli
rilucenti maglie di mare.

2.5 Jezikovna vrednota

V manjšinski literaturi predstavlja jezik posebno vrednoto, ki je sicer tesno povezana z vrednoto narodnosti, ker je nosilec bivanjske razsežnosti. Občutek, ki ga izražajo pripadniki manjšin, je namreč skupen: gre za občutek, da ne bodo mogli nikoli do potankosti obvladati maternega jezika, ki se ga morajo s težavo naučiti v okolju, ki tega jezika ne uporablja.

Učiteljica, ki ima rdeč avto in črne oči, pravi, da slabo pišem v italijanščini. Stori, da bom boljši in da bom letos na izpitih, ko bo učiteljica narekovala, napisal pravilno vse tiste besede, ki imajo dvojne črke. Stori, da me bo gospa Slapnik, kamor me pošilja mama, naučila, kako se pravilno in lepo govori v slovenščini. (Sosič 2005: 13)

Gre za tisto jezikovno nesproščenost, o kateri piše Miran Košuta; ta nesproščenost lahko privede celo do poostrene skrbi za jezik, ker slovenska beseda pomeni boj za lastno ogroženo identiteto in svobodnost (Pirjevec 2011: 360). Za obe manjšini je v zvezi z jezikom značilno, da se izogibata skrajnim oblikam jezikovnega eksperimentiranja, ludizmu, dadaizmu itn., prav tako pa je mogoče zaznati nenehno iskanje vsebinske literarnosti, skladne klasične lepote, kar privede do tega, da gre tudi za iskanje estetične lepote v pesniškem izrazju (Milani, Dobran 2010: II, 338).

Il professor Callegarini, perciò raccomandò a mamma Checchina, sin dal primo colloquio, di parlare al figlio come meglio sapeva, cioè in rovignese. Dialectto nobile che traeva le sue origini direttamente dal parlato latino, ricco di simboli, di immagini, di modi di dire, fioriti, attraverso quasi due millenni, nel quotidiano di quella gente italiana. Il figlio, poi, studiando, sarebbe stato in grado di porgere quegli antichi doni al dialetto della propria nazione, e, attraverso questa, a tutte le altre. [...]

E Martino, prossimo a finire le magistrali, a maledir la cattiva sorte che gli aveva dato in tutti quegli anni quella bonadagninte, quella buon a nulla, che lo aveva sempre bloccato con il suo spappagallare il fiorentino. Ora con Callegarini, che sapeva *favalà*, cioè parlare, essendo un uomo e non un vaso di pittura, si esprimeva senza paura, a non finire. Non aveva più paura, chè, se i pescatori di Acì Trezza parlavano per la penna di Verga, consigliatogli dal professore, un italiano dal profumo siciliano, anche lui poteva dir qualcosa che avesse l'aroma del ginepro istriano. L'Istria non aveva nulla da vergognarsi al cospetto della Sicilia. (Zanini 1990: 140–41)

2.6 Zgodovinski spomin

Ena od povezovalnih niti obeh manjšinskih literatur je še dodatna tipologija, ki je Miran Košuta v svojem eseju ne navaja, jo pa omenja Maja Smotlak (2012: 43) v svojem raziskovalnem delu; gre namreč za zgodovinski spomin, ki ga raziskovalka označuje kot enega od elementov samodefiniranja manjšinske narodne skupnosti. Zgodovinski spomin neki narodni skupnosti omogoča, da ohrani pričevanja dogodkov, ki to isto skupnost tudi označujejo in jo definirajo. Večkrat smo lahko priča pretirani idealizaciji preteklosti, ki pa se postopoma spreminja v neko subjektivno doživljanje zgodovinskih dogodkov. Zato pa zgodovinski spomin v literaturi pridobi posebno dodatno vrednost, ker omogoča, da bralec razkriva doživetja, čustva, občutja, ki so prevečala ljudi, ko so zgodovinske dogodke doživljali.

Essi erano lì da secoli, su quella terra rossa alla quale appartenevano e dalla quale, staccati, non avrebbero potuto sopravvivere; noi eravamo nelle nostre città chissà da quando, parlavamo un'altra lingua, avevamo un'altra cultura e ignoravamo quasi che esistessero o volevamo ignorarlo, guardandoli solo per sorridere alle loro spalle. Un avvenimento improvviso stava adesso mettendo a un più diretto e duro confronto le due parti: gli uni chiedevano giustizia per tutti quei secoli trascorsi nell'oscurità e portavano come pegno del loro riscatto i loro morti in guerra e come simbolo la stella rossa e il nome di Tito; gli altri, pur riconoscendo in un primo momento quei sacrifici e quella lotta che per molti aspetti era diventata comune, non ammettevano tuttavia che si invertissero le parti. (Ugussi 1991: 93–94)

Podobno velja tudi za slovensko prozo v Italiji, kjer je bila (in še vedno ostaja) zazrtost v polpreteklo zgodovino ena glavnih tematik slovenskih avtorjev. Dovolj je, da pomislimo na celoten opus Borisa Pahorja, na del opusa Alojza Rebule (*Kačja roža*, 1994; *Cesta s cipreso in zvezdo*, 1998; *Nokturno za Primorsko*, 2004), pa tudi na Marka Sosiča (*Tito, amor mijo*, 2005) idr. Boris Pahor v sicer slabo poznanem romanu *Zgodba o reki, kripti in dvorljivem golobu* (2003) opisuje junaka Sevkena, ki je sicer »kritičen do zazrtosti Trsta v preteklost, [a] tudi sam podleže prikazu slovenske manjšine kot 'izredn[e] muzejsk[e] zanimivost[i]'.« (Pahor 2003: 308) »V mislih večkrat obuja podobe fašističnega in nacističnega trpinčenja slovenskih ljudi. V njem sta prisotni želja in potreba po ohranjanju in posredovanju zgodovinskega spomina.« (Smotlak 2012: 43)

3 Zaključek

Namen prispevka je bil dodati nekaj dokazov in razmišljanj o literarnoteoretskem pojmu manjšinske literature. Dosedanja definicija Gillesa Deleuza in Felixa Guattarija (1975) se je namreč izkazala za nezadostno in preozko. Na podlagi drugih dveh primerov manjšinskih skupnosti v Evropi sem skušala na novo definirati pojem manjšinske literature, pri čemer sem upoštevala družbeno-politični položaj zgodovinskih etničnih skupnosti, ne pa »novih manjšin«, ki nastajajo zaradi priseljeniških tokov. Upoštevač dejstvo, da imata obe manjšinski skupnosti zelo bogato in razvejano literarno ustvarjanje, je bilo mogoče definirati tudi tiste skupne teme, ki povezujejo literarno ustvarjanje pripadnikov jezikovnih in narodnih manjšin vzdolž slovensko-italijanske meje. Zaznala sem stične točke obeh manjšin v ontološki razsežnosti, medkulturnosti, jezikovni in narodni vrednoti ter navezanosti na prostor in na zgodovinski spomin.

Pri raziskovanju je prišlo na dan kar nekaj dodatnih odprtih vprašanj, saj sta oba literarna sistema še vedno zelo dinamična ter se neprestano prepletata z drugimi kulturnimi in idejnimi tokovi, ki se vijejo po Evropi. Omenila sem tudi možnost, da bi lahko manjšinski literarni sistem nekega dne postal nadnacionalna tvorba, ki ne bi bila več strogo vezana na jezik in kulturo matičnega naroda, temveč na prostor in čas, v katerem nastaja in živi. Kot je pred mano ugotovil že David Bandelj, časi za ta korak (še) niso zreli; dejstvo, da se o tem že piše in govori, in dejstvo, da se nekateri

manjšinski avtorji odločajo za pisanje v več jezikih, pa kažeta v to smer, ki bi jo bilo smotrno še poglobljati in raziskovati.

Literatura

- BANDELJ, David, 2009: *Rod Lepe Vide: antologija sodobne poezije Slovencev v Italiji*. Ljubljana: Študentska založba.
- BANDELJ, David, 2010: Literature of Slovenians in Italy: a subsystem of Slovenian supernational system? *Interlitteraria* 5/2. 432–441.
- BANDELJ, David, 2011: (Raz)vrednotenje podobe Trsta v sodobni poeziji Slovencev v Italiji. *Annales, Series historia et sociologia* 21/2. 389–396.
- BIASOL, Adelia, 2004: *Una voce sommersa*. Rijeka, Trst: Unione italiana-Università popolare.
- CURAVIČ, Aljoša, 2003: *Sindrome da frontiera: i ricordi di uno sconosciuto*. Firenze: L'autore libri.
- DELEUZE, Gilles, GUATTARI, Felix, 1995: *Kafka*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- KOŠUTA, Miran, 2008: *E-mejli: eseji o mejni literaturi*. Maribor: Litera.
- MILANI, Nelida, 1994: Nota redazionale. *La Battana* 111. 6.
- MILANI, Nelida, DOBRAN, Roberto, 2010: *Le parole rimaste: storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*. Pula: Pietas Iulia; Rijeka: Edit.
- PAHOR, Boris, 2003: *Zgodba o reki, kripti in dvorljivem golobu*. Maribor: Litera.
- PAHOR, Boris, 2008: *Nekropola*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PANGERC, Boris, 1991: *Pesem Brega*. Koper: Fontana.
- PIRJEVEC, Marija, 2011: Periodizacija slovenske književnosti na Tržaškem (od 16. do 20. stoletja). *Annales, Series historia et sociologia* 21/2. 353–362.
- SMITH, Anthony, 1988: *The ethnic origins of nations*. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- SMOTLAK, Maja, 2011: Modernost osrednjega ženskega lika v romanu Parnik trobi nji skozi vlogo pohajkovalke – flâneuse. *Annales, Series historia et sociologia* 21/2. 369–378.
- SMOTLAK, Maja, 2012: Narodna identiteta v sodobnem slovenskem romanu v Italiji (1991–2011): primer romanov *Zgodba o reki, kripti in dvorljivem golobu* Borisa Pahora in *Tito, amor mijo* Marka Sosiča. Boža Krakar Vogel (ur.): *Slavistika v regijah*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije; Znanstvena založba Filozofske fakultete. 41–45.
- SOSIČ, Marko, 2005: *Tito, amor mijo*. Maribor: Litera.
- ŠURAN, Fulvio, 1999: *Elogio alla fuga/Pohvala bijegu*. Rijeka: Edit.
- UGUSSI, Claudio, 1991: *La città divisa*. Udine: Campanotto Editore.
- VERČ, Sergej, 1991: *Rolandov steber*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- ZANINI, Ligo, 1990: *Martin Muma*. Rijeka: Edit.